

Mühazirə №18

Mövzu:Mürəkkəb sintaktik bütöv – mətn anlayışı

Plan:

18.1.Mürəkkəb sintaktik bütöv – mətn anlayışı;

18.2.Mətnin formalaşması mərhələsi;

18.3.Mətnin tərkibi;

18.4.Mətnin komponentlərinin məna və struktur əlaqəsi.

18.1.Mürəkkəb sintaktik bütöv – mətn anlayışı

Mürəkkəb sintaktik bütöv – mətn dilçiliyin gənc sahələrindən biridir.Mürəkkəb sintaktik bütövləri – mətni öyrənən dilçilik şöbəsi *mətn dilçiliyi* adlanır.Müxtəlif cümlələrin birliyi mətn yaradır.Müxtəlif cümlələr əlaqələnir və mətn yaranır.

İstənilən bir ədəbi-bədii mətn parçasını mətn dilçiliyi müxtəlif istiqamətlərdə (fonetik, leksik,morfoloji,sintaktik) təhlilə cəlb edilə bilər.

Ədəbi-bədii mətn struktur – məna bütövlüyünə malik olmaqla *makro-mətnə* və *mikro-mətnə* bölünür.Makro-mətn struktur-məna bütövlüyü baxımından həcmcə bir əsərdir.

Mikro-mətn makro-mətnin tərkib hissəsidir.Dilçilikdə *mikro-mətn* anlayışı “mürəkkəb sintaktik bütöv”, ”period”, ”diskurs”, ”abzas”, ”frazafövqüvahid” terminləri ilə də ifadə olunur.

18.2.Mətnin formalaşması mərhələsi

Mətnin komponentləri cümlələrdən ibarətdir.Cümlələrin mətnin komponentinə çevrilməsi vacib şərtidir.Odur ki,mətnin formalaşması üç mərhələdən keçir:1) *başlanğıc mərhələ*; 2) *orta mərhələ*; 3) *son mərhələ*.

Başlanğıc mərhələ giriş kimidir,mətndəki digər cümlələr ona uyğunlaşmağa çalışır.Mətnin *orta mərhələsi* başlanğıc mərhələdə əsas qoyulan məzmunun açılışına xidmət edir.Bu mərhələdə

başlanğıc mərhələdəki abstrakt giriş konkretləşməyə doğru gedir.Mətnin *son mərhələsi* nəticəyə xidmət edir.Bunlar – başlanğıc mərhələ,orta mərhələ və son mərhələ mətnin kompozisiyasını yaradır.Mətnin kompozisiyasının bir mikro-mətn əsasında izahı:*Kənddə çox adam bizim ailəyə Mamed Əmirova görə hörmət edir,bizi adamlı bilirdilər.Arvadlar mamama “Sənin nə dərdin,ay Sitarə,adı rayonnan bir qardaşın var” deyirdilər.Mən uşaq olsam da,bütün bu nüansları başa düşür və ona uyğun hərəkət edirdim.*(Ə.Əmirli)Burada birinci komponent (*Kənddə çox adam bizim ailəyə Mamed Əmirova görə hörmət edir,bizi adamlı bilirdilər*) başlanğıc mərhələyə,ikinci komponent (*Arvadlar mamama “Sənin nə dərdin,ay Sitarə,adı rayonnan bir qardaşın var” deyirdilər*) orta mərhələyə,üçüncü komponent (*Mən uşaq olsam da,bütün bu nüansları başa düşür və ona uyğun hərəkət edirdim*) son mərhələyə aiddir.Misaldan görüldüyü kimi son mərhələ başlanğıc və orta mərhələni konkretləşdirir.Həm də bütöv bir məna ətrafında komponentləri birləşdirir.

18.3.Mətnin tərkibi

Mətn cümlələrin qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır.Həmin cümlələr mətnin komponentlərini təşkil edir.Mətnin komponentləri minimum iki komponentli,maksimum çoxkomponentli olur.İki komponentdən,yəni iki cümlədən ibarət olan mətn *sadə mətn* adlanır.Üç və daha artıq komponentdən,yəni cümlədən ibarət olan mətnə *mürəkkəb mətn* deyilir.Mürəkkəb mətnlərdə mətnin başlanğıc,orta və son mərhələlərinin hər biri ayrı-ayrılıqda özünü göstərir.Onların hər birinin mətndə sərhədləri olur və həmin sərhədlərin dəqiqliyi də diqqəti cəlb edir.Ancaq sadə mətnlərdə mətnin hər üç mərhələsini ayırmaq mümkün olmur.Sadə mətnlərdə komponentlərdən biri başlanğıc funksiyasında,ikinci isə sonluq funksiyasında çıxış edir.Deməli sadə mətndə başlanğıc və sonluq mərhələsini ayırmaq olur.Sadə mətndə orta mərhələ ya başlanğıc,ya da son mərhələnin məzmununda iştirak edir.Həm də sadə mətndə qarşılaşdırma əlaqəsi özünü göstərir.Məsələn:Biri sürücünün yanında oturmuşdu,ikisi arxada.(İ.Məlikzadə)

18.4.Mətnin komponentlərinin məna və struktur əlaqəsi

Mətnin komponentlərinin məna və struktur əlaqəsini yaradan müxtəlif üsul və vasitələr vardır.Bunların içərisində *təkrarlar* mühüm yer tutur.Təkrarlar mətnin bütövlüyünə xidmət edən

spesifik və möhkəm əlaqə üsullarından biridir. Mətnin müəyyən düyünlü yerində sözlər, söz birləşmələri, cümlələr təkrar olunur və mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Mətnədə struktur-semantik planda olan təkrarın söz birləşməsi şəklində özünü göstərməsi; məsələn: Hamının gözləri gülürdü, *tək bircə nəfərdən başqa*, hamı nəzərlərini təbiətə yataq eləmişdi; baxırdılar, sevinirdilər, *tək bircə nəfərdən başqa*, hamı mənzilə tez çatmağa tələsirdi, *tək bircə nəfərdən başqa*. (İ.M)

Mətnədə struktur-semantik planda olan təkrarın söz şəklində özünü göstərməsi; məsələn: Bu gecə bütün kənd *sevinirdi*. Qızlar gəlinlər *sevinir*, uşaqlar, gənclər, ixtiyarlar *sevinir*, bütün kainat belə *sevinirdi*. (C.C)

Mətnin komponentləri arasında mənə və struktur əlaqəsi yaradan vasitələrdən biri də *söz sırasıdır*. Söz sırası ilə bağlı mətn yaradan vasitələr içərisində *inversiya, sintaktik paralelizmi, əksinə söz sırası* mühüm yer tutur.

Mətnədə müəyyən üzvün öz yerini, sırasını dəyişməsi *inversiya* adlanır. Bunun vasitəsi ilə mətnin bütün komponentləri onunla (*inversiya* olunmuş sözlə) əlaqəyə girir, mətnin komponentləri bir-biri ilə əlaqə yaradır. Məsələn: Adı *Leyladır* onun. Həyatı bəxtəvərliklə, qəlbi istəklərlə doludur. (S.Q)

Sintaktik paralelizmi mətn yaradan vasitələrdən olub, müəyyən sintaktik komponentlərin paralel işlənməsinə deyilir. Məsələn: *Sədəfin qara gözləri var idi, qara hörükləri var idi...* (E)

Əksinə söz sırasında ikinci komponent birinci komponentlə müqayisədə *inversiyaya* uğrayır. Məsələn: Bu mənim əziz və qədim dostum Molla Nəsrəddin əmidir ki, hətta bunun o məzəli jurnalını neçə dəfələrlə *gülə-gülə oxumusunuz* və dəfələrlə *oxuya-oxuya gülmüsünüz*. (C.M)

Mətnin yaranmasında onun komponentləri arasında qarşılıqlı mənə əlaqələri də əsasdır. Burada mətnin komponentləri arasında *sadalama, qarşılaşdırma, ardıcillıq, eynizamanlıq münasibəti* özünü göstərir.

Mətnin komponentləri arasında sadalama münasibəti belədir ki, burada mətnin bir komponenti başqasından vacib olmur və mətn daxilində komponentlərin yerini asanlıqla dəyişmək olur. Məsələn: *Yata-yata yanımız ağrıdı. Dura-dura belimiz qurudu.* (KDQ)

Mətnin komponentləri arasında *qarşılaşdırma əlaqəsi* odur ki, mətnin komponentləri bir-birini inkar edən mənalarla bağlıdır. Məsələn: *Fəhlələr Məşədibəy kimi kraxmallı yaxalıq taxan, mühəndis forması geyinən, təmizliyə xüsusi diqqət yetirən adamlara çox rast gəlmişdilər. Ancaq onlar bu nərmənazik adamlarla Məşədibəyin fərqlərini incə bir sövq-təbii ilə duyur, hiss edirdilər.* (M.H)

Mətnin komponentləri arasında *ardıcillıq əlaqəsi* odur ki, mətndəki komponentlər arasında ardıcillıq münasibəti özünü göstərir. Məsələn: *Mayın on birində qatarımız mənzil başına çatdı. Gürcüstanın Borjomi stansiyasında dayandı. Bizi Liganiyə apardılar. Qospitalda üç aya kimi yatdım. Bi də Bakıya avqust ayının birində əlimdə ağac axsaya-axsaya qayıtdım.* (H.A)

Mətnin komponentləri arasında eynizamanlıq münasibəti odur ki, mətndəki komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr eyni zamanda baş verir. Məsələn: *İnstitutun direktoru akademik Əbdül Eynullayev idi. Onun tibb ictimaiyyəti arasında böyük hörməti vardı. Respublikada mikrobiologiya elminin banisi sayılırdı. Xeyirxah insan, görkəmli alim olan Eynullayevi hamı sevirdi.* (H.A)

Mətnin komponentləri arasında məntiqi-sintaktik əlaqə də vacib rol oynayır. Burada mətndəki əvvəlki komponentin predikatı sonrakı komponentin əvvəlində çıxış edir. Məsələn: *Mən yuxuda da Allaha yalvarırdım. Yalvarırdım ki, heç olmasa, mənə bir quş qanadı versin, göydə uçub uşaqların başına daş töküm.* (Ə.Ə); *Biz Kərbalayı İsmayılın qiyamını yatırmaq üçün gələcəyik. Bu işə bizi heç kim məcbu eləmir.* (F.K)

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017
2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı, 2007
3. K. Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 2016
4. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2010

